

MONIGL ISTVÁN

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁNI MAGYAR NÉPESEDÉSPOLITIKÁKBAN
TÜKRÖZŐDŐ ÉRTÉKEK

*A tanulmány jelenlegi változatában közbeeső tervezet, amelynek átdolgozását a szerző jelenlegi hiányosságai, ellentmondásai az eddigi vélemények és egy jövőbeni szakmai vita alapján szükségesnek tartja és tervezi.

Ez a tanulmány egy több évre tervezett kutatás első eredménye. Funkciója elsősorban a további kutatás fő irányainak és értelmezési kereteinek megalapozása, körülhatárolása.

I.

Tapasztalatokkal igazolt tény, hogy az egyes országok népesedéspolitikái közötti különbségek, az egyes országoknak az idő folyamán önmagában is változó népesedéspolitikai gyakorlata - hogy ami ezzel egyenértékű - népesedéspolitika léte vagy hiánya számos tényező eredője. Mindez közvetlenül és szorosan összefügg az adott társadalmat, az adott kultúrát jellemző történelmileg változó értékekkel.

Az érték fogalmát a tanulmány bizonyos értelemben szűkebben használja, mint ahogyan azt a szociológiai elméletekben vagy a társadalomlélektanban megszoktuk. Általánosságban értékeken azokat a - történelem folyamán, az adott kultúrában kialakuló - cselekvési, magatartási mintákat szoktuk érteni, amelyeket az emberek a szocializáció folyamatában sajátítanak el, s amelyek irányítják magatartásukat, arra készítetve őket, hogy azt hozzáigazítsák a közvetlen környezet, a szubkultúra értékvezérelte normatíváihoz.

Az értékek és normák egy sajátos tartományát jelentik azok, amelyek - beépülve a társadalom által létrehozott értékek hierarchiájának egészébe (és semmiképpen sem függetlenül azoktól) - a politika (a kormányzati magatartás) mozgásterére jellemzőek, s amelyeket általában ideológiai elemek közvetítenek (és alakítanak, formálnak is). A tanulmány - amely a politika és a népesedéspolitika viszonyát elemzi az őket vezérlő értékek azonosságai és különbözőségei szemszögéből - elsősorban az értékeknek erre a tartományára koncentrálnak.

A tanulmány abból indul ki, hogy a népesedéspolitikák különbségei, a népesedéspolitikák változásai nemcsak általában az értékekkel, hanem ezen belül különösen a politika értékeivel meghatározottak. Ennek megfelelően a tanulmány egyik fő vonulatát az általános politikát jellemző értékek és a népesedéspolitika kapcsolata elvi-elméleti és gyakorlati tapasztalatainak elemzése adja.

A tanulmányban bemutatott elemzést és kifejtett nézeteket, alapvetően a II. vi-

lágháború utáni magyar népesedéspolitikák gyakorlatára és tapasztalataira alapozzuk. A mondanivaló bemutatása során sorrendben az alábbi témaköröket érinti a tanulmány:

- a politika és a népesedéspolitika kapcsolatai;
- az értékek és a népesedéspolitika;
- az 1953-as, az 1973-as és az 1984-es magyar népesedéspolitikai programokat jellemző értékek.

A tanulmány a fő figyelmet az összefüggések feltárására fordítja. Ez részben kényszer is, hiszen az adott keretek nem teszik lehetővé a tanulmány egyes részeinek, rész témáinak elmélyült, részletes és átfogó elemzését, kifejtését. A tanulmányban mégis kísérletet teszünk arra - ott, ahol ezt a tapasztalatok megengedik -, hogy következtetéseinket általánosabb formában és elméleti síkon is megfogalmazzuk.

II.

1. Politika és népesedéspolitiká

Abból indulunk ki, hogy népesedéspolitikai programok létrejöttében és megvalósításában domináns, döntő szerepe van a politikai felismerésnek és akaratnak. Hazai tapasztalataink is azt mutatják, hogy népesedéspolitiká létrejöttét és népesedéspolitikai programok megvalósítását sok tényező befolyásolja. Ezek közül kitüntetett szerepe van a népesedési helyzetnek, maguknak a kedvezőtlenül alakuló vagy kedvezőtlenül minősített népesedési folyamatoknak, az erről tudományos információt adó népesedéstudomány kiépültségének és színvonalának, a demográfiai kutatások ama készségének és képességének, hogy vállalják-e népesedéspolitikai programok tudományos megalapozását. Hasonló szerepe van a népesedéspolitiká történeti előzményeinek és annak is, hogy létrejött-e, funkcionál olyan színvonalú, fejlettségi társadalmi-gazdasági tervezés, (politikai-állami döntéselőkészítés), amely szervesen integrálhatja a népesedést és a népesedéstervezést, ideértve a népesedéspolitikai döntések előkészítését.

A történelmi fejlődés különbségei mellett minden bizonnyal a politika dominanciájában lelhetjük a magyarázatát annak a ténynek, hogy a közel hasonló népesedési helyzetben lévő, közel azonos fejlettségű és teljesítőképességű társadalomtudományi-demográfiai tudományos kapacitással rendelkező, azonos kultúrkörhöz tartozó országok népesedéspolitikája egy-egy időpontban nagymértékben különbözik. Megtalálhatjuk a cselekvés szinte teljes hiányát, és ismerünk példát arra is, hogy igen kedvezőtlen nemzeti-történelmi-gazdasági fejlődési időszakokban és évtizedeken keresztül többé-kevésbé hatásos népesedéspolitikai programok valósulnak meg.

Aligha vitatható, hogy miközben minden népesedéspolitiká tárgya a népesség és a népesedési folyamatok befolyásolása, a népesedéspolitiká nemcsak a népesedési jelenségek körében fedez fel korrigálandó, népesedésre ható tényezőket, hanem a népesedés társadalmi-gazdasági környezetében és a társadalmi-gazdasági fejlődéspolitiká egyes elemeiben, illetve ezek társadalmi értékelésében is. Ezért a népesedéspolitiká szükségképpen hordoz társadalompolitikai funkciót is.

Népesedéspolitikai programok létrejöttét és megvalósítását tehát nem képzelhetjük el a politika szerepének kiiktatásával. Semmilyen szakpolitikát - belpolitika, adópolitika, katonapolitika stb. - sem tétélezhetünk föl a politika átfogó funkcionálása

nélkül. Ez a gondolat talán tautológiának tűnhet, lényegét azonban leginkább az fejezi ki, hogy - témánkra vonatkoztatva - a népesedés állapota, fejlődési tendenciái, a tudomány megállapításai, a közvélemény önmagában és együttesen sem képes népesedéspolitikát létrehozni és megvalósítani a politika hajlandósága, akarata nélkül.

A népesedéspolitikai azért hordoz szükségképpen társadalompolitikai (és társadalomkritikai) funkciót, mert a politika a népesedésre ható reális folyamatok alapján, olykor-olykor pedig a tudomány sugalmazására, vagy a közvélemény nyomására feltételezi, hogy bizonyos demográfiai jövő jelenségei konkrét, mai vagy múltbeli társadalmi, vagy gazdasági jelenségekre vezethetők vissza. Magától értetődően az utóbbiak módosításától várja tehát a demográfiai jelenségek megváltozását. Azaz, minden népesedéspolitikai egy igazi, vagy vélt hipotézisrendszerre épül, olyan szillogizmusra, amelyben a premissza a társadalmi-gazdasági-tudati tényezők és a demográfiai jelenségek közötti kapcsolat. A következtetés pedig mindig az előbb felsorolt tényezők megváltoztatásától várja, reméli a demográfiai jelenségek módosulását.

Ebben a momentumban rejtőzik a népesedéspolitikai realitásának kettős feltétele. Tudományosan igaz hipotézisekre támaszkodik-e vagy azok igazsága csak vélt - és ezeknek alapján és szellemében formálja-e a népesedéspolitikai programot, vagy egyéb, más célrendszerek ereje, politikai kompromisszumok az adott helyes hipotéziseket nem, vagy csak részben ismerik (vagy fel).

Ebből következik, hogy a népesedéspolitikai eleve - esetleg saját hibáján kívül - érdektelenné, hatástalanná válhat, ha a tudományos bázis, a hipotézisrendszer hibás, vagy ha a politika kompromisszumokra kényszerül, vagy ami hatásában ugyanaz, ha egyéb politikai célok elérésére kívánja felhasználni a népesedési folyamatok alakulását, a népesedéspolitikát.

Tehát a népesedéspolitikai első momentuma, politikai meghatározottságú döntő kettős forrása a mindenkor politikai intellektuális érzékenysége és távlati felelősségvállalásának léte vagy hiánya. Azaz ama képessége, hogy tudományos és más forrásokból érzékeli-e a népesedési jelenségek, folyamatok negatív, káros a jövőt kedvezőtlenül érintő, vagy veszélyeztető tartalmát. Ez az intellektuális érzékenység bonyolult tartalmat fog át; felöleli az információk politikai értékelését, ilyen tartalmú információk előállítását, ennek ösztönzését, az információk alapján a hosszú távú és rövidebb távú érdekek egyeztetésének képességét, a népesedés témakörének ideológiai szintű kezelési képességét azaz végső soron a politikai nyitottságot és a politikai akaratot.

Népesedéspolitikai meghirdetése és megvalósításának megkezdése tehát a politikai szférát, a hatalom felelősségét közvetlenül érintő kérdés. Az, hogy a politika a különböző érdekek egyeztetése mellett és ennek során képes-e hosszú távon gondolkodni,

az, hogy van-e ilyen értelmű és időtávú felelősségtudata és felelősségvállalása, az a népesedéspolitikai kialakulása szempontjából döntő fontosságú. A politika számára az ilyen különösen távlati célok vállalása általában nehezen elfogadtatható és különlegesen felelősségteljes döntést jelent, hiszen a népesedésre irányuló politikai cselekvés általában nem a jelenben elfogadott prioritások és a jelenben adott lehetőségek alapján történik.

Valamely népesedéspolitikai eredendően és minden esetben - korrekciós jelleggel - a népesedés állapotát, struktúráját, vagy valamely népesedési folyamat alakulását kívánja befolyásolni. Ez a korrekció irányulhat a népesedésből és a népesedési folyamatokból adódó kedvezőtlen társadalmi-gazdasági hatások korlátozására, de irányulhat politikai, gazdasági, társadalmi célok hiányzó népesedési feltételeinek megteremtésére is. Ezért ebből a szempontból megkülönböztethetjük az indíttatásában népesedési, illetve indíttatásában politikai népesedéspolitikát. Ugyanennek a gondolatmenetnek az alapján, de más megközelítésben azt mondhatjuk, hogy a népesedéspolitikák általában olyan társadalmi értékeket akarnak korlátozni, vagy terjeszteni, amelyek általánosan nem, vagy csak részlegesen, s ha mégis, akkor igen nehezen - vagy éppen túlzottan! - érvényesülnek egy-egy társadalomban, s amelyek a kedvezőtlen népesedési folyamatok, népesedési magatartás alapjai. Úgy tűnik számunkra, hogy ez az ellentmondás és az ebből adódó bizonytalanság a célok ideológiai alapjainak meghatározásában (néha csak meggondolásában) és a várható hatás felmérésében immanens ellentmondása minden népesedéspolitikának, ennek minden, a cselekvés folyamatosságát és hatékonyságát kedvezőtlenül érintő hatásával együtt.

A politikai értékek az ideológiai értékek általánosítási szintjénél egy szinttel "alacsonyabban" és konkrétabban fogalmazódnak meg. A politika természetéből adódóan ezek valamilyen önálló vagy több önálló érdek egyeztetése alapján kifejeződő kompromisszumos, vagy konszenzus jellegű értéket fejeznek ki. Ezek az értékek általában is - közvetlen érdekmeghatározottságuk miatt - a népesedési folyamatok "átfutási" idejének igen hosszú távú volta mellett, ahhoz viszonyítva pedig különösen instabilak, rövid távra érvényesek és az érdekek struktúrájának átalakulásával mindenképpen megváltoznak.

Ezért egyrészt a politikai értékek meghatározó szerepéből, másrészt a népesedési folyamatok igen hosszú átfutási idejéből adódik a közöttük lévő kapcsolatnak néhány olyan jellemzője, melyet a népesedéspolitikai sajátos jellemzőinek, specifikumainak is tekinthetünk.

Igy a népesedéspolitikát elemezve nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt, hogy - kialakulásában és megvalósításában a politikai szféra értékei mindig közvet-

- len és domináns szerepet játszanak; esetenként ez a demográfiai racionalitásokat részben, vagy egészben figyelmen kívül hagyva érvényesül a népesedéspolitikai programok céljainak kialakításában;
- a politikai értékek szükségképpen rövidebb távú élettartama és közvetlen "napi" érdekmeghatározottságából adódó instabilitásuk alapja és fő oka a népesedéspolitikák szakaszos jellegének, annak, hogy folyamatos stratégia helyett általában fönixmadárként induló és idő múltán elszürkülő népesedéspolitikai programokkal találkozhatunk a különböző országok gyakorlatában;
 - a népesedéspolitikai programok instabilitásának tehát ebből adódó közvetlen oka az, hogy a népesedéshez fűződő racionális, valóságos érdekek több évtized távlatában, a tudományos gondolkodás számára is nehezen kezelhető időtávban és szinte mindig társadalmi szinten jelennek meg. Ezért a népesedési érdekeket nem, vagy csak kivételesen képviseli, hordozza a társadalom valamelyik csoportja, vagy rétege, a népesedéspolitikát általában nem alapozza meg olyan valóságos, tényleges politikai erő, vagy tömegmozgalom, mint ezt például a szociálpolitikáknál, a foglalkoztatáspolitikáknál stb. általánosan tapasztalhatjuk;
 - a népesség jellemzőinek, egy vagy különösen több népesedési folyamat "normalistól" való egyidejű és igen erőteljes eltérés esetén jöhet létre a potenciális lehetősége annak, hogy a népesedéspolitikai ne politikai, hanem népesedési indíttatású legyen. Ez a népesedéspolitikai már nem viseli szükségképpen az előző jegyeket, azonban létrejötté esetén az ilyen népesedéspolitikai szabadságfoka a célok megvalósításában rendkívül korlátozott, a népesedési helyzet általi meghatározottsága igen erőteljes és ezért függése a politikai szférától - különösen hosszú távon - nem kisebb, hanem inkább erőteljesebb, mint a politikai indíttatású népesedéspolitikák esetében;
 - a népesedéspolitikák tapasztalatok szerint általánosan korlátozott hatékonysága értékmegközelítésben mindenekelőtt azzal függ össze, hogy a társadalmi valóságban és folyamatokban általánosan vagy részlegesen érvényesülő, esetenként kulturális-nemzeti hagyományokkal megerősített társadalmi értékeket kívánunk korlátozni, vagy felváltani olyan politikai-társadalmi értékekkel, amelyek az adott időpontban szükségképpen kevésbé általánosak, ismertek és elfogadottak.

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a politikai értékek dominanciája a népesedéspolitikában és ezzel egyidejűleg a népesedési folyamatok igen hosszú távú meghatározottsága sajátos és ellentmondásos viszonyt hoz létre; ez az ellentmondásos viszony minden esetben tükröződik a népesedéspolitikák létrejöttében, megvalósu-

lásuk folyamatában és hatékonyságukban. Más megközelítésben: minden olyan népesedéspolitika kudarcra van ítélve, amely nem integrálódik - céljaiban és eszközeiben - a nagyobb stabilitású ideológiába és a népesedést érintő más társadalmi-gazdasági területekre vonatkozó politikákba és amely elhiszi magáról, hogy értelmet adó hosszú távú jellege születése után zavartalanul érvényesülhet; ha nem ismeri fel, hogy saját alapvető paradoxona hosszú távú jellege és ennek szükségképpen időleges és részleges érvényesülése, végül, hogy létezésének egyetlen lehetséges módja a folyamatos korrekció keretében történő megújulás.

2. Értékek és a népesedéspolitika

A népesedéspolitikák általában nem a társadalomtudomány - közelebről a demográfia - és a politika dichotom kapcsolatán alapulnak, nem ennek alapján jönnek létre. A népesedéspolitikák, mint a célok és hozzájuk rendelt eszközök egysége és mint ezen alapuló gyakorlat - kedvező esetben - általában három tényező így a tudomány, a politikai-állami döntéshozatal (hazai gyakorlatunkban a párt legfelső vezető apparátusainak, illetve a távlati társadalmi-gazdasági tervezésnek) és politika aktív jelenléte alapján és közreműködésével alakulnak ki.

A három tényező kapcsolatrendszerében természetes munkamegosztás érvényesül; a tudomány a megismerés-feltárás, a távlati társadalmi-gazdasági tervezés a döntéshozatal, a politika az akarati-cselekvő mozzanatot fejezi ki, látja el. Egy másik dimenzióban - természetesen nem végletes elkülönülésben - a tudomány az értékfeltárás, a politika pedig az értékalkalmazás funkcióját látja el elsődlegesen. A társadalmi-tervezés köztes helyet foglal el ebben a dimenzióban; a tervezés folyamata az értékalkalmazás és az értékteremtés egysége.

A tanulmány tehát - ez az eddigiek során minden bizonnyal nyilvánvalóvá is vált - a társadalomtudományi kutatást, a távlati társadalmi-gazdasági tervezést és politikai döntést és cselekvést egyaránt érték meghatározottnak tekinti. Mindhárom tényező tehát a társadalom létének egy olyan aktív gyakorlata, amelyben kifejeződik az adott társadalomról, annak történeti fejlődéséről, irányultságáról létező átfogó nézetrendszer, amelynek egyes elemei maguk az értékek.

Ezek az értékek hierarchikusan rendeződnek el; az ideológiai szféra értékei a legáltalánosabban fejezik ki az adott, történelmileg kialakult és dinamikusan létező társadalmi rendszer lényegét jelentő, a rendszer irányultságát, perspektivikus céljait kifejező végső általános elemeket. A hierarchia második szintje a politikai szféra értékei helyezkednek el, amelyek általában és szükségképpen tartalmaznak csak

a fejlődés rövidebb időszakára igazolható, azzal adekvát, de így az ideológiai szféra értékeinél konkrétabb és a társadalmi cselekvés számára közvetlenül értelmezhető alapot jelentő értékeket. Végül a hierarchia harmadik szintjén helyezkednek el a társadalmi értékek, amelyek sokféleségükkel, bonyolult kapcsolatrendszerükkel, egymástól is függő változásukkal, közvetlen társadalmi- réteg- csoport meghatározottságukkal, és változékonyságukkal a társadalom életének és fejlődésének gazdagságát és sokszínűségét fejezik ki.

A társadalmi értékek szintjén megy végbe az a természetes mozgás - a társadalmi objektivitás és a tudat kölcsönhatásában - amely értékek keletkezésében, fejlődésében, térnyerésében vagy térvesztésében, majd megszűnésében jelenik meg. Ez a mozgás maga az érték szempontú, érték szemléletű társadalmi mozgás, fejlődés. Az általános - és ezen belül a népesedési fejlődés is - tehát lényegét tekintve a társadalom önmozgása során jön létre, azaz a társadalmi értékek folyamatosan és nagy intenzitással fejezik ki egy társadalom állapotát és mozgását. Felfogásunk szerint a politikai szféra értékei alapján végbemenő aktív, társadalmi cselekvés, a különböző részpolitikák ezt a folyamatot befolyásolják, érintik. A népesedéspolitikák szerepét és hatékonyságukat így alapvetően meghatározza az, hogy mennyire képesek a társadalmi értékek autonóm voltát el- és felismerni és milyen mértékben képesek a fejlődés autonóm, adott elemeinek, önmozgásának felismerésére és tiszteletben tartására és természetesen politikává történő integrálására.

A távlati társadalmi-gazdasági tervezés egyik lényeges, immanens eleme a népesedés "tervezése". A népesedés "tervezésének" egyik eleme népesedéspolitika kidolgozása - támaszkodva a tudomány eredményeire és előkészítve a politikai döntést. Egyre inkább úgy tűnik, hogy a távlati tervezés szerepének növekedésével, a jövő jelentőségének felértékelődésével, a tervezés egyre önállóbb szerepet kap a népesedéspolitikák kialakításában.

A népesedéspolitikák kidolgozása során az egyik legfontosabb funkció az értékek korszerűsítése és gazdagítása a társadalmi értékek és a politikai értékek közötti közvetítés alapján. Más megfogalmazásban: a népesedéspolitikák kidolgozása során a távlati tervezés egyik fő funkciója a tudományos megismerés egyre teljesebb felhasználásával, az alkalmazott értékekhez való kritikus viszony alapján, ezeknek az értékeknek a kiegészítése, bővítése, tagadása, a fejlődés egyes időszakait sajátosan jellemző értékek feltárása és végül az elfogadás-elutasítás és deklaráció lehetőségének megteremtése a politikai szféra, a politikai döntés számára.

A népesedéspolitikák kidolgozása során a távlati tervezés értékalkalmazó funkciója segítségével lehetséges a választás a célok, az alternatívák, az útvonalak

és az eszközök között; az értékek alkotják a prioritások és a preferenciarendszer kidolgozásának alapját is. A népesedéspolitikák kialakítása során a távlati társadalmi-gazdasági tervezés az értékek tudatos alkalmazásával lehet képes az egyes alternatívákból - továbbgyűrűző hatásaik alapjain - a legjelentősebb összefüggéseket, a távoli jövőkép meghatározó elemeit hordozó cselekvési programok kiemelésére. Ugyancsak az értékek alapozzák meg a mellékhatások elkülönült, önálló elemzésének lehetőségét is.

A népesedéspolitikában felhasznált integrált értékek és ezek rendszere összefoglalóan a következő követelményeknek kell, hogy eleget tegyen:

- az értékeknek használhatóknak kell lenniük, azaz a konkrétság és az általánoság egységét kell megvalósítaniuk;
- az értékeknek reálisaknak kell lenniük, azaz egy-egy fejlődési időszak valószínűségeként elérhető és egyben elérendő normatív elemeit kell kifejezniük;
- az értékeknek konzisztensnek kell lenniük, azaz az egyes értékek és ezek rendszere - beleértve az általánosítás különböző hierarchikus szintjein megfogalmazott értékek közötti viszonyt is - nem lehetnek ellentmondásosak;
- az értékeknek a stabilitást és a változást szerves egységben kell tartalmazniuk;
- az értékeknek ismerteknek, és fokozatosan egyre elismertebbnek, illetve reálisan ismertté és elismertté tehetővé kell lenniük.

Az értékek és a népesedéspolitika kapcsolatának specifikus vonásait az előzőkből kiindulva tehát abban láthatjuk megfogalmazhatónak, hogy

- az egyén számára a valós, reális népesedési érdek közvetlenül nem jelenik meg - és közvetlenül nem is értelmezhető, amint erre más összefüggésben már utaltunk - a népesedés, mint érték társadalmi szintű kategória;
- a népesedéspolitikai célok megvalósítása - más társadalmi céloknál általában nagyobb mértékben - feltételezi a népesség tömegeinek cselekvő részvételét;
- a népesedéspolitika értékei között kitüntetett szerepe van a harmonikus jövőnek, a jövőbeni fejlődés mai megalapozásának, a jövőbeni népesség kiváló minőségének és struktúrájának;
- a népesedéspolitika sajátos és fontos értéke egyrészt a népességfejlődés nagyfokú meghatározottsága és a fejlődés erőteljes autonómiája;

- mindezek következményeként a népesedéspolitika sajátos jellemzője, illetve értéke a népesedéspolitikai célok megvalósulásának közvetettsége; ez ad ki-tüntetett szerepet - annak szerves részeként - a népesedéspolitika propagandájának.

Végül - e gondolatmenet befejezéseként - két kérdés felvetése nem kerülhető el. Először: léteznek-e olyan általános értékek, amelyek minden népesedéspolitika számára érvényesek? Másodsor: tervezhető-e a népesedés és ennek részeként a népesedéspolitika, vagy a tervezés csupán külső semleges közvetítő eszköz a megismerés és az akarat cselekvés folyamatában?

Az első kérdésre adandó válasz több csábító lehetőséget kínál. Így lehet egy olyan utat választani, amely a legáltalánosabb emberi értékeket fejezi ki, így az élethez, a szabadsághoz való jogot, az egyenlőséget és így tovább. Másik csábító út lehetne a sajátos népesedési értékek - mint például a család, a gyermek - középpontba állítása. Eme megközelítések eredményeként alapjaiban moralizáló, illetve érzelmi meghatározottságú népesedéspolitikai nézetrendszer alakulhatna ki - alapjaiban természetesen az adott népesedési helyzettől is befolyásolva.

A szerző álláspontja részben más. Minden népesedéspolitika egy-egy etnikumot vagy egy-egy államot érintetten a regionális, vagy nagyobb térségre érvényes népesedéspolitika a valóságban nincs, kivéve talán az áttelepítéseket vagy valamely többnemzetiségű államban egy-egy etnikumra irányuló népesedési célokat. Minden népesedéspolitikában - a politikai értékek már tétélezett és részben kifejtett dominanciája mellett - közvetlenül is megjelenik a népesség állapotán túl a nemzeti-történeti-kulturális fejlődés sajátos útja, ennek hatása és ami a legfontosabb, az ezáltal létrehozott, ezt kifejező értékek. Ezek az értékek hierarchiájának minden szintjén létrejöhetnek és általában létre is jönnek. Ezért a reális népesedéspolitikák szükségképpen egyediek, s ezeket - az általános demográfiai fejlődés sajátosságaként - a szerző álláspontja szerint csak egyetlen általánosan érvényes érték jellemzi: a mában a jövőért érzett felelősség, a harmonikus jövő, a jövőbeni jobb minőségű emberi lét értéke; csak a legáltalánosabb emberi értéket kifejező népesedéspolitika nem reális, csak elméleti modellként létezhet.

A második kérdésre adandó válasz első lépéseként azt kell tisztázni, hogy milyen értelemben állíthatjuk azt, hogy a népesedést tervezni kell és milyen értelemben azt, hogy a népesedés tervezhetősége korlátozott?

A népesedési - és ezen belül a népesedéspolitikai tervezés - egyik fő sajátossága a népesedés és a társadalmi-gazdasági fejlődés közötti kölcsönös kapcsolat

jellege. A demográfiai tények és alapfolyamatok biológiai jellegűek, az ezeket befolyásoló tényezők azonban társadalmilag meghatározottak. A népesedés és a társadalmi fejlődés közötti kapcsolat keretében a népesedés befolyásolja a társadalmi-gazdasági fejlődést és fordítva, a társadalmi-gazdasági fejlődés - a nemzeti gazdaságok fejlődésének és az emberek egyes etnikai csoportjainak kulturális fejlődésével, kulturális színvonalának növekedésével - sokoldalúan határozza meg a népesedést. Ez az összefüggés részben ok-okozati, részben egyenrangú-kölcsönös kapcsolatokon keresztül valósul meg. A kapcsolatok mindkét típusában csak részben, akkor is nagyfokú bizonytalansággal választhatók el egymástól a gazdasági és társadalmi hatások.

Tovább bonyolítja ezt az is, hogy népesedést tudati hatások (társadalomlélektan körébe tartozó elemek, hagyományok, vallási motívumok, értékek stb.) közvetlenül - és úgy tetszik, hogy a gazdasági fejlettség magasabb szintjein, a népesség kulturális-iskolázottsági nívójának növekedésével egyre inkább! - is befolyásolják. Mindebből adódik, hogy a népesedés gazdaságilag, társadalmilag, és tudatilag igen bonyolultan meghatározott és ez avval az igen fontos következménnyel jár, hogy a népesedés befolyásolására megfogalmazott politikák bizonytalansági effektusa viszonylag, a gazdasági tervezés hagyományos felfogásában pedig szokatlanul nagy.

Ez a bizonytalansági tényező azt mutatja számunkra, hogy van analógia a népesedés és az életmód tervezése között. A népesedés és az életmód sajátos minőségét egyaránt tudati meghatározottsága és az egyén, a család nagyfokú autonómiája adja. Befolyásolásukban az alapvető szféra azoknak az anyag-objektív feltételeknek a tervezése (infrastruktúra, munkakörülmények, életszínvonal stb.) amelyek alapján és amelyek között az egyének és családok értékeik és normáik alapján népesedési magatartásukat spontánul és egyes vonatkozásokban a tudatosság elemeivel kialakítják és formálják. A befolyásolás másodlagos szférája azoknak a tudati viszonyoknak, értékeknek, normáknak a befolyásolása - főként a késztetés az ismeretátadás eszközeivel - amelyek a népesedési magatartás meghatározó elemei az egyén, a család szintjén. Álláspontunk szerint ennek megvalósulása esetén, és ilyen módon aktív belső, szerves része a népesedés a távlati társadalmi-gazdasági tervezésnek.

Összességében tehát azt mondhatjuk, az értékeket minden népesedéspolitika immansens részeként tartalmazza. Tudományos szintű népesedéspolitikáról csak akkor beszélhetünk ha az értékek a népesedéspolitikának logikusan és hierarchikusan végiggondolt és társadalmi-ideológiai-politikai értelemben integrált dimenzióját jelentik. Az értékek a népesedéspolitikák realitásának egyik fő hordozói; reális értékek és a népesség értékeinek valós ismerete és figyelembevétel nélkül kérdéses a népesedéspolitika hatása. A népesedéspolitika megvalósítása igen nagymértékben az érték az értékváltás

és az értékterjesztés egysége - ezért - tudati-kulturális szférát és az erre irányuló befolyásolást - a gazdaságilag fejlett és viszonylag magas életszínvonalú országokban - a népesedéspolitika megvalósítása legfontosabb szférájának tekinthetjük; természetesen nem hagyjuk figyelmen kívül azt, hogy a tudati-kulturális viszonyok legfőbb alkotói a társadalom életének anyagi-intézményi keretei és feltételei.

III.

Az 1945 utáni magyar népesedéspolitikákat jellemző értékek

A II. világháború utáni magyar népesedéspolitika története három nagy népesedéspolitikai programhoz kapcsolódik. Ezek a népesedéspolitikai programok 1953-ban, 1973-ban és 1984-ben kerültek meghirdetésre. Ezek a programok összességükben sem jelentenek folyamatos népesedéspolitikát; az egyes programok jellege, céljai, tartalma között olyan lényeges különbségek is vannak, amelyek megjelennek az egyes programokat jellemző értékek változásaiban és különbségeiben is.

1. Az 1953-as népesedéspolitikai programot jellemző értékek

Az 1953. évi népesedéspolitikai programot nagymértékben meghatározták a magyar népesedéspolitika történeti előzményei, ezen belül különösen a baloldali mozgalmaknak és pártoknak a két világháború között a népesedésről és a népesedéspolitikáról kialakult nézetei. Ezeknek a nézeteknek a fő jellemzője a sokféleség volt. Ezt a sokféleséget azonban - bár a nézetek különböző csoportjait eltérő mértékben jellemzően - átfogóan beilleszthetjük a társadalmi progresszió igénylésébe, célként való kitűzésébe.

A nézetek egyik csoportja a népesedési kérdésekkel összefüggésben is a társadalmi-gazdasági reformok, a korszerűsödés elsődlegességét vallotta és ennek keretében helyezte a népesedési problémák megoldását, nagyobb részét azt is elfogadva, hogy a társadalmi-gazdasági viszonyok forradalmi átalakulása esetén a népesedés is - a megváltozott környezetben - kedvezőbb vonásokat fog mutatni és ezek nagyobb része a fejlődés következményeként szinte automatikusan fog létrejönni.

A nézetek egy másik csoportját a magyarság, mint etnikum számbeli növekedésének, az etnikum megerősödésének gondolata jellemezte; ebben a nézetrendszerben igen jelentős szerepet kapott a mennyiségi növekedés mint legfontosabb és végső cél. A nézetek egy harmadik csoportja az anya- és csecsemővédelem kiterjesztését, az abortusz legalizálását és az egészségügyi hálózatba integrálását tartotta a legfontosabbnak a népesedési kérdések közül. Képviselőik a népesedés kérdését elsősorban szociális problémaként szemlélték, önálló, sajátos népesedési politikaként való kezelése ebben a nézetrendszerben nem merült fel.

Az 1953-as népesedéspolitikai program meghirdetése sajátosan egybeesett az ország társadalmának és gazdaságának forradalmi átalakulásával és egyidejűleg azokkal a feszültségekkel, ellentmondásokkal is, amelyek ezt a forradalmi átalakulást kísérték. Így - miután korábban nem alakult ki átfogó népesedési-népesedéspolitikai elmélet és nézetrendszer - a programot jellemző értékek szinte teljesen a népesedésen kívülről adott, politikai meghatározottságú értékek voltak. Nem mond ennek ellent az sem, hogy magának a programnak a meghirdetését a népesedési folyamatok alakulása is indokolta, ugyanis Magyarországon a II. világháború utáni "helyreállítási periódus" a népességfejlődésben alacsonyabb intenzitású volt és rövidebb ideig tartott, mint Közép- és Kelet-Európa népességeinek többségénél, 1952-ben pedig elkezdődött a születések számának érezhető csökkenése.

Ilyen előzmények mellett az 1953-as népesséspolitikai programot mindenekelőtt az alábbi célok jellemezték:

- a) a társadalmi támogatásra és segítségre szoruló anyáknak a támogatása, különös tekintettel önálló munkavállalásuk feltételeinek megteremtésére, érdekeik jogi védelmére;
- b) a gyermekszülés és a gyermeknevelés anyagi, intézményi és egészségügyi feltételeinek lényeges javítása;
- c) az abortusz "népi rendszerének" - amely általános vélelem szerint károsította az anyák egészségét - viszonylag rövid idő alatti megszüntetése, az engedélyezett abortusz lehetőségeinek szűkítése és ellenőrzött megvalósítása az egészségügyi ellátás rendszerében.

E célok közvetlenül és mindenekelőtt az egyenjogúság, ezen belül az anyai egyenjogúság társadalmi értékét hordozták. Hasonló értékként jelent meg az anyák és újszülöttek egészségének társadalmi védelme. A program egésze végül azt is eredményezte, hogy - a népesedéspolitikai történeti előzményének megfelelően és annak hatására - a menyiségi növekedés, a történelmi előzményekhez hasonlóan, továbbra is centrális, vezérlő értéke maradt a népesedéspolitikának. Ez a termékenységszabályozásban jelent meg, nyilvánult meg elsősorban.

A társadalom - miközben a fenti értékek a társadalmi fejlődés valódi - reális értékei voltak - mereven és érzelmileg is tartósan reagálva elutasította ennek a népesedéspolitikai programnak az egészét - bár a gyermekszülés - gyermeknevelés intézményi feltételeinek javulását tudomásul vette. Ennek alapvető oka abban rejlik, hogy a politikai szféra - abban az időszakban általános - gyakorlatának megfelelően a népesedés szférájában is megjelent az alkalmazott eszközökben a kényszerítés, a jogi eszközökkel történő szigorú szabályozás és igen erős szankcionálás.

Ezért volt a társadalmi reagálás - a számára releváns társadalmi értékek jelenléte ellenére - az általános elutasítás; ez azonban nem a népesedési céloknak, hanem a felhasznált eszközöknek és alkalmazásuk durva szigorának - azaz közvetlenül a politikai jellemzőinek, alkalmazott értékeinek szólt.

A népesedéspolitikai és politikai kudarc vitathatatlan volt; a társadalmat, a családokat, az egyéneket ért trauma hosszú évtizedre szóló - a népesedéspolitika jövőbeni cselekvési lehetőségeit is korlátozó - társadalomlélektani hatást hozott létre, amelyben közvetlenül felértékelődött az egyén, a család szabadon megvalósuló döntésének értéke a gyermekvállalásról és létrejött az általános ellenérzés és bizonytalanság az állam népesedési folyamatokba való beavatkozásának lehetőségeiről, ennek korlátairól, általában a beavatkozás etikájáról és politikai kockázatáról.

2. Az 1973-as népesedéspolitikai programot jellemző értékek

Az 1973-as népesedéspolitikai program csak részben tartotta meg az 1953-as programot jellemző főbb értékeket. Így változatlanul és az indokoltnál nagyobb mértékben kaptak jelentőséget a leendő anyák, a fiatal női korosztályok egészségvédelmének kérdései, a fiatal anyák fizikális-biológiai állapota. Miközben azonban az új program fenntartotta az egészségüggyel és a művi abortusszal kapcsolatos súlypontot, ezzel egyidejűleg új jellemző értéként is létrehozta, bevezette a minőséget, pontosabban a reprodukció és az új nemzedékek fizikai - biológiai állapotának, azaz minőségének az értékét. Bekövetkeztek más lényeges módosulások a program társadalmi értékeiben is így pl. megjelent a gyermek, mint önálló érték.

Ez a népesedéspolitikai program két célt hirdetett meg:

- a) legalább az egyszeri reprodukcióhoz szükséges termékenységi szint elérését, a 2-3 gyermekes családtípus általánossá válását;
- b) a népességreprodukció folyamatának kiegyensúlyozottabbá válását, a születési hullámok reprodukálásának elkerülését.

Ezek a célok már közvetlenül népesedési-demográfiai célok voltak, amelyeket a program nyíltan meghirdetett és vállalt. A politikai szféra és értékeinek hatása, ennek súlya és közvetlensége az 1953-as programhoz viszonyítva csökkent. Részben ezzel függ össze az, hogy új program részben megőrizte, részben gyarapította a korábbi program értékeit. Ennek megfelelően a megőrzött társadalmi értékek az alábbiak:

- a fiatal anyák és nők egészségének és reprodukciós képességének védelme a művi abortusz korlátozásával és a családtervezés korszerű módszereinek és eszközeinek elterjesztésével;
- a gyermeknevelés családi-anyagi feltételeinek és infrastrukturális körülményeinek javítása;
- a gyermekszülés egészségügyi-kórházi intézményei feltételeinek javításával az anyai halálozás és újszülöttveszteség csökkentése;
- az előzőek hatására közvetlenül - bár nem manifesztálódva - megjelent a reprodukciós folyamat minősége, mint új érték;
- ugyancsak az előző értékek és a program céljai együttesen azonban azzal a hatással jártak, hogy a mennyiségi növekedés, mint érték méginkább és deklarált értéként került, vált az új népesedéspolitikai program középponti értékévé.

Az 1973-as program új társadalmi értékeinek az alábbiakat tekinthetjük:

- a népesedés jövőbeni alakulásáért érzett társadalmi felelősség értéke;
- az anyaság prioritása a társadalmi termelés és foglalkoztatás érdekeivel szemben.

Az eszközök között új jelentőséget nyert a tudati-kulturális befolyásolás. Nem volt ugyanakkor új a program egytényezős volta, az előzőek mellett is termékenységcentrikus program maradt.

3. Az 1984. évi új, távlati népesedéspolitikai stratégia és értékei

Az 1980-as évek első éveiben Magyarországon minőségileg új, az 1970-es évtized fordulóján kialakult, illetve felismert, a korábbinál kedvezőtlenebb népesedési helyzetre reagáló népesedéspolitikai stratégia alakult ki. Ezt az új népesedéspolitikát több lényeges vonás különbözteti meg az előző népesedéspolitikai programtól. Így a népesedéspolitika legáltalánosabb jellemzői között első ízben jelent meg az, hogy

- a) a népesedés befolyásolására irányuló célok és eszközök összessége meghirdetetten, politikai jelentőségű, nagyfontosságú, hosszú távú nemzeti program;
- b) a népesedéspolitika céljai nem a népesedés valamely folyamatára, hanem átfogóan, a népesedés egészére, a népesedésfejlődés totalitására irányulnak;

c) a meghirdetett népesedéspolitika nem program, hanem stratégia, amely önmaga szerves részeként tartalmazza a folyamatos átalakulás és megújulás korszerűsödés elemeit, az állandóság és a változás egységét.

Alapvető változáson mentek keresztül a népesedéspolitika céljai. Ez avval az ugyancsak merőben új vonással függ össze, hogy ez a népesedéspolitikai stratégia nemcsak a termékenységre vonatkozóan fogalmaz meg célokat, hanem a halandósággal, a népességstruktúrával és a családdal kapcsolatban is. Ennek megfelelően főbb céljai az alábbiak:

- fokozatosan mérséklődjön a népesség csökkenésének folyamata, hosszabb távon álljon meg, majd következék be népességgyarapodás;
- ennek során váljon kedvezőbbé a népesség struktúrája, javuljon korösszetétele. a jövőben születő nemzedékek létszáma legyen kiegyenlítettebb;
- hosszabb távon növekedjen a születések száma, a termékenység színvonala úgy, hogy fokozatosan közelítse meg, majd hosszabb távon pedig érje el legalább a népességszám állandósulásához szükséges szintet;
- a népesség egészségi állapota javuljon, halandósága tartósan és fokozatosan csökkenjen.

Az új népesedéspolitikai stratégia döntő fontosságú új vonása annak tételezése, hogy a célok elérésének alapfeltétele és így a népesedéspolitika egészének meghatározó súlyú, központi eleme a család intézményének fokozottabb támogatása, védelme, társadalmi rangjának növekedése, funkcióinak érvényesüléséhez szükséges feltételek megteremtése.

A legáltalánosabb jellemzők és a célok mellett a népesedéspolitikában átalakultak más jellemző vonások is. Így

a) Az új népesedéspolitikai stratégia tartalma bővült, többtényezősé vált

A korábban - 1953-ban és 1973-ban meghirdetett - magyar népesedéspolitikák a népesedési jelenségek és folyamatok közül - hasonlóan a nemzetközi gyakorlathoz - szinte kizárólag a termékenységgel foglalkoztak. Az ilyen népesedéspolitikát egytényezős népesedéspolitikának nevezhetjük. A népesedéspolitikai célok számának növekedése, a termékenység mellett más népesedési folyamatok megjelenése azt eredményezi, hogy az 1984-ben meghirdetett távlati népesedéspolitika a korábinál bővebb tartalmú, többtényezős népesedéspolitikává változott. Ebben nemcsak az jelenik meg, hogy a termékenység mellett a halandó-

sággal kapcsolatban is jelöl meg célokat, hanem az is, hogy törekvése - ha nem is deklarált, és vezető célok formájában - a népesedési folyamatok növekvő körének (család, válás, halandóság, kisebb települések népességmegtartó képessége stb.) átfogása, még akkor is, ha az ezekre vonatkozó célok más koncepciókban (például a területi-településfejlesztési koncepcióban) fogalmazódnak meg részletesen.

b) Az új népesedéspolitikai stratégia távlatosabb és nyitottabb, mint a régebbi koncepciók

Az 1984-ben meghirdetett népesedéspolitikai koncepció a népesedéssel kapcsolatos célokban a korábbiaknál nagyobb távlatokban gondolkodik, mint a korábbi koncepciók. A változás lényegét abban fogalmazhatjuk meg, hogy ez a koncepció a népesedési folyamatok természetéből indul ki, az ezeket a folyamatokat jellemző, igen hosszú időszakon keresztül kibontakozási-érvényesülési időszak mind teljesebb átfogására törekszik. Ebből adódik az az időtáv, mely átlag 2-3, egyes vonatkozásokban 3-4 évtized, szemben a korábbi koncepciókkal, amelyek inkább a politika - ugyancsak természetes és lényegéből következő - rövidebb távú szemléletéhez, vagy a tervezés 5-20 éves időtávlataihoz kötődtek.

Ez a nagyobb távlatosság szorosan összekapcsolódik a nagyobb nyitottsággal; a koncepció szerves része a népesedéspolitika megvalósulásának és a népesedési folyamatoknak rendszeres, 2-3 évenkénti áttekintése és ezen az alapon a népesedéspolitikai koncepció céljainak, eszközeinek, konkrét intézkedéseinek kiegészítése, magának a koncepció egészének a népesedési folyamatok alakulásával összehangolt folyamatos korszerűsítése.

A folyamatos korszerűsítés és a nyitottság természetesen megkívánja és lehetővé teszi a kiegészítés mozzanatát is; így integrálódnak a népesedéspolitikában a családdal kapcsolatos politikai állásfoglalások, állami szabályozások a családjogi törvény és hatásai (1984-1986), vagy az egészség megőrzésére, a halandóság csökkentésére irányuló állásfoglalások, programok és teendők (1986-1988). A népesedés alakulása alapján - talán még az 1980-as évtizedben - ez a kör, mai ismereteink szerint, az öregedés kérdésére, e társadalmi jelenség értelmezésére irányuló politikai állásfoglalás, állami cselekvési rendszer kiépülésével, az erre irányuló politika kidolgozásával válhat teljessé.

c) Az új népesedéspolitikai stratégia eszközürendszere gyakorlatiasabb és differenciáltabb.

Az 1984-ben elfogadott távlati népesedéspolitikai stratégiához rövid, közép és hosszú távú intézkedési terv tartozik. Ez összhangban van a népgazdasági tervezés általános rendszerével és így alapot ad arra, hogy a népesedésre vonatkozó döntések, intézkedések a tervezés, a döntéshozatal egyes szakaszaival folyamatosan összekapcsolódjanak. Ez gyakorlati lehetőséget teremt a folyamatos népesedéspolitikához, a cselekvő népesedéspolitikához. Erősíti ezt az is, hogy ez a háromszintű intézkedési terv létével és a koncepció folyamatos korszerűsítése során potenciálisan közvetlen kapcsolódási lehetőséget ad a népesedést többé-kevésbé érintő társadalmi-gazdasági folyamatok számára.

d) Nem változott a népesedéspolitikai jellege

Az új népesedéspolitikai stratégia céljait befolyásolással, késztetéssel és támogatással - ösztönzéssel, az eszközürendszert alkotó tudati-kulturális-anyagi-szervezeti-életmódbeli eszközökkel kívánja elérni.

Hiányzik tehát a "kényszerítő" elem a népesedéspolitikából. Alapelve, hogy a feltételek javításával, a kedvezőtlen hatások korlátozásával fokozza az egyén és a családok felelősségét és egyben választási szabadságát, ugyanakkor teljesebben és szorosabban összehangolja mindezt a társadalmi-gazdasági fejlődés egészével.

Az elmúlt években így új, kedvezőtlenebbé vált népesedési helyzetünkkel összhangban levő, minőségileg más gyökeresen új népesedéspolitikai stratégia jött létre. A népesedési helyzet átfogó és kedvező befolyásolására kialakult politikai akarat hosszú távú nemzeti stratégia rangjára emelkedett. Ez a népesedéspolitikai stratégia kedvező alapokat, potenciális lehetőségeket biztosít a hosszú távú és folyamatos társadalmi befolyásoláshoz. Napjaink és a következő évek döntő kérdése cselekvő népesedéspolitikai folytatása; a rövidebb távú népesedési feladatok és a hosszú távú népességfejlődés egyaránt, különösen fontossá teszi az előttünk levő 5-6 évet, az időszakot, amelynek végén szülőképes korba lépnek az 1970-es évek közepén született nagylétszámú korosztályok. A hatékony cselekvés ezekben az években feltétele a hosszú távú népességfejlődési tendenciák kedvező befolyásolásának. A cselekvés tartalmát ugyanakkor egyidejűleg kell, hogy jellemezzék a gyermekvállalást könnyítő-ösztönző, a halandóság csökkentésére törekvő, és a család stabilizálására irányuló intézkedések.

Az 1984-ben meghirdetett népesedéspolitikai stratégiát új értékek és ezek által kialakult struktúrája is jellemzi. A korábban uralkodó mennyiségi növekedés értéke jelentősen vesztett szerepéből, fontossága korlátozottá változott. Növekedett a jelentősé-

ge a népességfejlődés és a népességreprodukció minőségi elemeinek. Azok a társadalmi értékek, amelyek a népesedésben és a hozzá kapcsolódó politikában kívülről adott társadalmi értéként jelentek meg, szerepükben és hatásukban csökkenő befolyást gyakorolnak. Ilyen volt az elmúlt évtizedek népesedéspolitika-történetében pl. a női egyenjogúság, a női önmegvalósítás értéke.

A jellemzően új értékek - a család értékének már említett domináns szerepén túl - két csoportra oszthatók:

- a népesedéspolitika közvetlenül népesedési értékeire;
- a népesedéspolitika elvi-általános értékeire.

A közvetlenül népesedési értékeknek ebben a népesedéspolitikai stratégiában a reprodukció minőségét, a távlati jövőért érzett felelősség értékét, a már létező élet védelmét és minőségét, a nemzedékek közötti szorosabb kapcsolat és kontinuitás értékét tekinthetjük. Ide sorolhatjuk a népesedési folyamatokból és a népességstruktúrából adódó negatív társadalmi-gazdasági hatások korlátozását. Történeti értelemben népesedési értékeknek tekinthetjük a nemzeti fontosság és érdek vezető helyen deklarált értékét.

Ezek az értékek együttesen, a népesedéspolitika tartalmának kibővítésével jelentősen bővíthetik ennek a népesedéspolitikának a tömegalapjait. A népesedéspolitika legalább egy-egy eleme érinti a lakosság jelentős hányadát; az általános érintettség potenciális alapot teremt a tömegektől kapott nagyobb támogatásra, részvételre, aktivitásra. Ennek a potenciális lehetőségnek a létrejöttében önálló szerepet játszik a népesedési stratégiának az új értelmű realitása is; egyrészt a demográfiai folyamatok igen hosszú távú kibontakozásának, távlatosságának a tudomásulvétele, másrészt az egyes rétegeket, a társadalmat jellemző progresszív értékek integrálására való következetes törekvés. Ez egyensúlyt teremthet az új értékek terjesztésével, a negatív hatású értékek korlátozásával és így megnövelte és megnövelheti a népesedéspolitika mozgásterét és hatékonyságát.

Következhet ebből az is, hogy ebben a népesedéspolitikai stratégiában a tudati-kulturális hatások, a tudati elemek befolyásolása és így a propaganda, az informálás, a felvilágosítás, a minta-terjesztés a korábbiaknál nagyobb szerepet játszhat és valószínűleg fog is játszani.

Végző soron azt mondhatjuk, hogy az új népesedési helyzetre reagálva létrejöttek egy alapjaiban népesedésileg tétélezett, ilyen kiindulású népesedéspolitikai stratégia megvalósításának keretei és fő elemei. Ennek a megvalósításában, a célok kitűzésében csökkenhet az érzelmi attitűdök szerepe és növekedhet a racionális elemekre épü-

lő, széles rétegek által egyre inkább gyakorolt, az azonosulás-kötődés elemeit fokozatosan érvényesítő vonások szerepe.

Ezt a népesedéspolitikát jellemző értékek struktúrájából és más jellemzőkből együttesen az is következik, hogy a folyamatosság kétféle értelemben is érvényesülhet; egyrészt a népesedéspolitika egészének és így értékeinek megújulásában, másrészt pedig a cselekvés rendszerességében, e politika megvalósulásának folyamatosságában.

Ennek a folyamatosságnak mindkét értelemben alapvető feltétele a népesedéspolitikának a megújulás saját nyitottsága által meghatározott képessége. Tehát a politika által vállalt távlati elkötelezettség a népesedés formálásában potenciális lehetőséget teremtett; ezt valósággá és hatékony társadalmi változássá, fejlődéssé a tudományos kutatás korszerűsödést megalapozó képessége, ereje és a folyamatos állami döntések létrejötte és megvalósításuk teheti.

Osszefoglalás

1. A népesedéspolitika érték meghatározott és így természetszerűen immanens részét jelentik az ideológiai és a politikai értékek. Ezek alkalmazásának azonban egyrészt korláta az, hogy a társadalom perspektivikus céljait, fejlődésének általános irányultságát kifejező végső, általános értékek a népesedéspolitikai cselekvéshez egy-egy időszakban általában elégtelen - túlzottan általános - támpontot adnak, másrészt pedig az, hogy a politikai szféra értékei sokszor és szükségképpen tartalmaznak csak a fejlődés rövidebb időszakára igazolható, azzal adekvát és így a népesedéspolitika számára ugyancsak nem értelmezhető, túlzottan konkrét értékeket.

1.1 A népesedéspolitikát igen nagymértékben meghatározzák az öt jellemző értékek közül a domináns szerepet játszó értékek. Így alapvető különbség van a kiindulásában, tehát tételezett értékeiben politikai, illetve tételezett értékeiben népesedési alapú népesedéspolitika között; az utóbbi évtizedekben nemzetközileg és Magyarországon is jól kitapintható tendencia érvényesül arra, hogy - és ez összefügg a demográfia tudományának fejlődésével is - a népesedéspolitikák létrejöttében és gyakorlati megvalósulásában, a politikák kiindulásában a tételezett népesedési értékek váljanak dominánssá.

1.2 A népesedéspolitika értékei szükségképpen egyes etnikumokhoz, népekhöz, nemzetekhez, esetleg történeti-kulturális közösségekhez kapcsolódó értékek. Ez alapjaiban abból adódik és természetesen avval a következménnyel is jár, hogy az egyes népesedéspolitikák történeti-nemzeti-etnikai, nemzeti-kulturális értékek által jelentősen meghatározottak, illetve és ezért szükségképpen nemzeti jellegűek.

1.3 A népesedéspolitikák és különösen a magyar népesedéspolitika tapasztalatai is azt mutatják, hogy a G. Myrdal által 3-4 évtizeddel azelőtt meghatározott népesedéspolitika-elméleti modell általános érvényessége nem vonható kétségbe. Az elmúlt évtizedek során meghirdetett népesedéspolitikák, a hozzájuk fűződő tapasztalatok azt mutatják, hogy az egyén szabadságára, az egyenlőségre, a család és a gyermek pozitív voltára, végül a következő nemzedék minőségére, mint alapelemekre, domináns értékekre épülő modell funkcióképessége egyre teljesebb; az egyes nemzeti népességi politikák történeti fejlődése nagyobb részt

az ehhez a modellhez való folytonos közeledés folyamata, tendenciája is. Úgy tűnik, hogy ez nem független attól, hogy a modellt általános érvényű, alapvetően társadalmi-ideológiai értékek határozzák meg, ezért stabilitása - más összefüggésben a politikai szféra értékeitől való relatív függetlensége - talán egyik legfőbb jellemzője, és mindenképpen legnagyobb vonzereje.

1.4 A népesedéspolitikák értékszempontú elemzése és minősítése során abból helyes kiindulni, hogy a meghatározó társadalmi (népesedési-politikai, történeti-nemzeti stb.) értékek változása szükségszerű. Igen fontosnak tűnik, hogy ez a változás elsősorban nem a népesedési helyzet változásaitól és a politikai viszonyok átalakulásától függ; a népesedéspolitika immanens természetéből, funkciójából adódóan mindig kevésbé ismert, és a társadalom által csak részben elfogadott értékeket kíván általánosan ismeretvé tenni és a tömegek aktív magatartásának részeként elfogadtatni. Ezért a népesedéspolitika természetes eleme az értékek kiegészítése, korszerűsítése, a fejlődés egyes időszakait jellemző értékek feltárása. Adódik mindebből az a nagyon fontos következmény, hogy azok a népesedéspolitikák, amelyek az öt meghatározó értékek ilyen kezelésére képesek, nagy valószínűséggel, nem program jellegű politikaként, hanem stratégiai jelleggel, stratégiákként jelennek meg, ami szükségképpen megmutatkozik funkcionálásuk hatékonysága mellett funkcionálásuk időtartamában is. A kiegyensúlyozottság, a stratégiai jelleg azonban alapvetően attól függ, hogy a népesedés és domináns értékei integráltak-e az ideológiában.

1.5 A népesedéspolitika és megvalósítása közvetlenül - az egyén és a család emberi lényegében és e lényeg biológiai- és társadalmi reprodukciójában való közvetlen érintettsége miatt - feltételezi a népesség tömegeinek részvételét a megértés, az elviselés, az elfogadás és az alkalmazás mozzanatain keresztül. Talán nem lényegtelen, ha megjegyezzük, hogy a népesség általánosságban vett aktív részvétele mellett az egyes társadalmi rétegek részvételét sajátos értékek sajátosan határozzák meg, és így az egyes társadalmi rétegek önálló, elkülönült szerepet nyerhetnek, jellemzőket mutathatnak a népesedéspolitika általános céljainak megvalósulásában.

1.6 A népesedéspolitikák tudományos színvonalának, jellegének, és hatékonyságának elemzése során az értékszempontú megközelítés elemei - talán nem teljes és sorrendiségeken is vitatható felsorolásban - az alábbiak lehetnek:

- az értékek történetisége;
- az értékek állandó-változó jellege;
- az értékek stabilitása-instabilitása, mint a változás és változatlanosság szerves egységének alapja;

- a népesedéspolitikát meghatározó értékek struktúrájának ideológiai, politikai, kulturális, nemzeti népesedési elemei, ezek arányai;
- kiinduló és következmény értékek;
- alapvető, és nem alapvető értékek;
- az értékek ismertsége és elfogadottsága és ennek fokozatai;
- tételezett, vállalt, hirdetett, megvalósított értékek;
- az értékek belső és egymásközötti ellentmondásai, feszültségei;
- értékhiányok;
- a népesség egyes rétegeinek, csoportjainak értékei.

1.7 A népesedéspolitikát, annak lényegi vonásait meghatározó értékek világos tudományos feltárása, politikai értékke való integrálása (ha eleve nem politikai érték) és nyílt meghirdetése nélkül nem beszélhetünk tudományosan megalapozott, a kívánt politikai és népesedési hozadékot ígérő népesedéspolitikáról. Az egyes népesedéspolitikák alapvető, kiinduló értékeinek tételezése és meghirdetése így szükséges - adott alapja azok elfogadtatásának - tehát az értékek társadalmi folyamatokban való létrejövésének, kiteljesedésének, integrálódásának, azaz a politika megvalósulásának. E folyamatnak a realitásában meghatározó szerepet játszik a népesség körében létező és általa gyakorolt - alkalmazott értékek reális tudományos feltárása. Ez az alapja annak, hogy a népesedéspolitika megvalósulásában a mérlegelt hatékonyság potenciális lehetősége létrejöhessen. Más megfogalmazásban: az értékeiben harmónikusan strukturált népesedéspolitika a lakosság értékmagatartásának ismeretében válhat reálissá és társadalmi-gazdasági környezet részeként a népesedési és a népesedéshez kapcsolódó más társadalmi-gazdasági folyamatok megváltoztatásának eszközévé.

Ez az alapja annak, hogy e politika képes legyen értékváltást elérni, reális értékterjesztést és értékmegszűnést kiváltani, azaz végsősoron önmagát megvalósítani, azaz valóságos politikaként funkcionálni. Úgy tűnik, hogy itt lelhető fel a népesedéspolitikák társadalomlélektani befolyásolási szférájának, e szféra folytonosságának, a szélesen értelmezett befolyásolás és propaganda sajátos és a magasabb fejlettséggel együtt növekvő jelentőségű szerepének alapja.

1.8 A népesedéspolitikák történeti fejlődése arra utal, hogy a népesedési értékeknek a fejlődési folyamatban játszott szerepe növekszik és ugyanakkor - összefüggésben a társadalom általános - alapvető értékeivel - növekvő szerepet kapnak az olyan - a Myrdal-modellnél általánosabb - értékek mint a jövő, a szüntelen változás, a perspektivikus stabilitás és a nyitottság értékei.

1.9 Ehhez a gondolatmenethez kapcsolódóan mondhatjuk azt, hogy a népesedéspolitikák egyrészt visszatükrözik, másrészt hatásaikban erősítik, vagy gyengítik a társadalom általános ideológiai-politikai-társadalmi értékeit. A népesedési értékek ugyanakkor - általában e politikán keresztül épülnek be, vagy esetleg tudatosulnak kellő fokon a társadalom értékrendjében, válnak a társadalmi fejlesztés és fejlődés folyamatának integráns részévé. Ilyen érték a család, a család stabilitása, a gyermek mint érték, a nemzedékek közötti kontinuitás, az idős generáció tapasztalatainak értéke stb.

2. A magyar népesedéspolitika fejlődésének tapasztalatai azt mutatják, hogy folyamatos arányváltozás ment végbe az elmúlt évtizedekben a népesedéspolitikák és megvalósulásukat meghatározó politikai-ideológiai-társadalmi-népesedési értékek között. A változások ciklikussága a népesedéspolitikában, ezekben az évtizedekben igen nagy valószínűséggel a politikai szféra értékeinek instabilitásával, méginkább egyes esetekben rapid keletkezésével és megszűnésével függ össze. Mindez vonatkoztatható az ideológiai értékek egy részére is. Jó példa lehet erre a családnak az ideológiai értékek közül való teljes kihagyása, majd egy későbbi történelmi időszakban nagyfokú felértékelődése. Ezeknek a változásoknak a mértékét és hatásuk intenzitását jól jelzi az, hogy a hazai népesedéspolitika utóbbi négy évtizedes történetében szinte nincs olyan érték, amely mindegyik népesedéspolitikai programban szerepelt volna.

2.1 A magyar népesedéspolitika jellemző nemzeti sajátossága a történelmi-nemzeti-morális-moralizáló elemek, értékek dominanciája. Ennek objektív alapja az ország történelmi-nemzeti-népesedési fejlődése. Következésményei potenciálisan kedvezőek és kedvezőtlenek egyaránt lehetnek; a gyakorlati megvalósulás tapasztalatai azonban inkább azt mutatják, hogy a kedvezőtlen következmények vannak túlsúlyban.

2.2 A népesedés a fejlődés egyes történelmi időszakaiban eltérő alapokat teremt a gazdaság és a gazdasági folyamatok alakulása, általában a fejlődés számára. Magyarországon az 1960-as, 1970-es évektől az alacsony termékenység, a család szerepének csökkenése, majd a népesség számának tartós csökkenése olyan társadalmi értékek szerepének visszaszorulásáteredményezhetik, mint a közösségi értékek, a jövőért érzett felelősség. Az adott népességfejlődési szakaszban külön népesedési és politikai probléma az egyes nemzedékek közötti értékközvetítés és értékátadás természetes (családi) útjainak szűkülése, illetve - történelmi időszakon át - a társadalom által megvalósított tudatos korlátozása és ennek hosszan élő hatásai. Ez közvetlenül is érinti a társadalmi fejlődés perspektivikusságát, a társadalom önszerveződésének alakulását, po-

litikai szervezésének lehetőségeit és elsősorban az előzőek arányaihoz kapcsolódóan a társadalmi közérzetet.

2.3 A népesség számának tartós csökkenése, a népesség korstruktúrájának kedvezőtlen vonásai, az öregkorúak nagy és növekvő aránya, az egyes nemzedékek közötti demográfiai kapcsolatok szorosságának és az egyes ilyen ciklusok időtartamának csökkenése, az új teret nyerő értékeket hordozó fiatal nemzedékek alacsony és csökkenő, a múlt "elkopó" és "konzervatív" értékeit képviselő idős nemzedékek magas és tovább növekvő aránya összességében azt eredményezheti, hogy a demográfiai folyamatok és elemek a korábbiaknál már jelenleg is, és a jövőben még kevésbé járulnak hozzá a társadalom korábbi dinamizmusának fenntartásához, a létező dinamizmus szükséges emeléséhez.

2.4 A népesség visszatérő hullámzása, a konstrukúra kiegyenlítetlenségei - miután teljes ellensúlyozására a társadalomnak elméletileg sincs lehetősége - a különböző korosztályok számára demográfiai okokból tartósan és jelentősen eltérő életpálya esélyeket teremtenek. Ez társadalmi adottságként, elháríthatatlanul bekövetkező, vissza-vissza térő társadalmi feszültségekkel jár. A hazai népesedés így a XX. század második felétől az egyenlőség - egyenlőtlenség dimenziójában határozza meg talán leginkább sajátos, az adott történelmi szakaszra és népességre jellemző értéktartalmát és társadalmi hatását. Ha abból indulunk ki, hogy a szocialista társadalom szükségképpen strukturált társadalom, ahol a strukturális egyenlőtlenségek a társadalom fejlődésének alapjaként és fő hajtóerejeként újratermelődnek és egymásra épülnek, a demográfiai okok miatt létrejött egyenlőtlenségeket emiatt társadalomidegennek kell kezelnünk. Elfogadva azt is, hogy a strukturális egyenlőtlenségek egyre inkább a munka által meghatározottak, ki kell mondanunk, hogy az egyes érintett korosztályok számára a demográfiai alapon létrejövő esélykülönbségek irracionálisak, érthetetlenek és elsajátíthatatlanok - azaz következményeikben a társadalmi fejlődést zavaró, instabilitást indukáló elemet jelentenek.

3. Magyarországon az 1940-es évek második felétől a politikai hatalmat birtokló baloldali pártoknak nem alakult ki a népesedéshez és a népesedéspolitikához kapcsolódó átfogó nézetrendszere, népesedési ideológiája és így nem alakultak ki a politikai rendszer részeként egy népesedéspolitika-elvi-elméleti alapjai sem. Ezek a pártok - a kommunisták és a szociáldemokraták - emiatt és más történelmi okok miatt is a II. világháború után szinte elkerülhetetlenül negációs jelleggel közelíthettek a népesedési kérdésekhez; pozitív népesedési nézeteket csak az anyák és gyermekek egészségvédelmére vonatkozóan képviseltek, ami - bár önmagában rendkívüli

jelentőségű – egy népesedéspolitikának általában, a magyar népesség fejlődésében pedig konkrétan is marginális jelentőségű kérdése.

3.1 A politikai szféra értékei között azért a népesedés nyíltan és közvetlenül csak 1966-tól jelent meg. Az 1970-es évek elejétől a népesedés elemei és értékei megjelentek az ideológiai szférában is; lényeges ideológiai és népesedési-népesedéspolitikai változást jelentett a család negációjának megszüntetése és ezzel egyidejűleg a család ideológiai jelentőségének, társadalmi szerepének, stabilitásának fokozatos és jelentős felértékelődése, támogatásának és védelmének gyakorlati megkezdése. E folyamat következő állomásaként az 1980-as évek elejére a népesedés és külön a népesedéspolitika, mint tartós és pozitív érték, a politikai szféra értékévé vált, sajátos, önálló elemévé integrálódott, így kialakultak annak feltételei, hogy a hatalmat gyakorló párt ideológiájának a népesedés önálló részévé rendeződjék, a szükséges tudományos elméleti feltételek teljes létrejötté esetén az ideológiában integrálódjon.

3.2 Az általánosan és tartósan kedvezőtlen népesedési helyzet alapján hazánkban a népesedési kiindulású és a népesedési értékek által meghatározott népesedéspolitikai stratégiának természetes alapjai jöttek létre. Ez azonban nem a népesedés valamelyik folyamatának, vagy elemének kiemelését jelenti; sokkal inkább egy harmonikusabb és a jövőbeni demográfiai reprodukciót és társadalmi helyzetet, az ezekhez vezető fejlődést jobban megalapozó, szolgáló népesség kialakítására, a népességből adódó kedvezőtlen hatások korlátozására, az ilyen alapú pozitív hatások erősítésére, kihasználására irányulhat.

Mint arra a tanulmány elején utaltunk ez a munka egy hosszabb kutatás első terméke. Ezzel függ össze az is, hogy gondolatmenetéből (csak ebből és csak most; a korábbi kutatásból természetesen nem) a téma szempontjából fontos területek is hiányoznak. Ilyenek például a nemzeti sajátosságokat hordozó értékek, a postindusztriációs társadalmat jellemző értékek a vallás, vagy a marxista-leninista filozófia társadalomszemlélet értékeinek kutatása – természetesen a népesedéssel és a népesedéspolitikával összefüggésben. Kutatási feladat az egyes társadalmi rétegeket jellemző, népesedést érintő értékek elemzése, a kutatási témakört érintő nemzetközi tapasztalatok összegyűjtése, az értékvtáltás és az Európához való felzárkózás hatásának kutatása, vagy a hagyományos értékek szerepének kutatása.

Ez természetesen azzal a következménnyel is jár, hogy a kutatást nem végezheti egy tudomány; eredményének alapfeltétele a politológia, a társadalomlélektan, a szociológia és a demográfia, sőt talán a történettudomány és a néprajz művelőinek szoros folyamatos együttműködése, közös munkája.

Budapest 1988. május 8.

Felhasznált irodalom

1. Max, Weber: Állam, politika, tudomány.
Budapest, 1970. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
2. Karl, Mannheim: Ideology and Utopia.
London, 1953. Routledge and Kegan Paul.
3. Gunnar, Myrdal: Objectivity in Social Research.
New York, 1969. Pantheon.
4. Kovács Géza: A jövő kritikus elágazásai, pályái.
Budapest, 1975. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
5. Gunnar, Myrdal: Érték a társadalomtudományban. Válogatott módszertani tanulmányok.
Budapest, 1972. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
6. Gunnar, Myrdal: Mennyire tudományosak a társadalomtudományok.
Közgazdasági Szemle 1973/7-8. sz.
7. - A kívánt jövőtől a lehetséges jövőig.
Budapest, 1976. Gondolat Kiadó. (Szerk.: Gábor Éva)
8. Kovács Géza: A nagy távlatok és a tervezés.
Budapest, 1970. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
9. Dányi Dezső - Monigl István: Népesedéspolitikánk és népesedési nézeteink történeti előzményei és főbb tanulságai.
Demográfia, 1986/4. szám.
10. Pavlik, Zdenek: A népességi változások hatása a társadalmi-gazdasági fejlődésre.
Előadás a Nemzetközi Népeségtudományi Unió 1977. évi konferenciáján.
11. Macura, Milos: A gazdasági és demográfiai fejlesztés hosszú távú stratégiája.
Stanovništvo, 1978/1-4. szám.
12. MC Intosh, C.A. - Finkle, J.L.: Demographic rationalism and political systems.
In: Population Conference Florence 1985. Vol. 3. 319-328.p.
13. Klinger András - Monigl István: Népesedés és népesedéspolitika Magyarországon az 1970-es és 1980-as évtizedekben.
Demográfia, 1981/4. szám.
14. Monigl István: Népesedés és tervezés.
Demográfia, 1980/4. szám.

15. Klinger András: A népesedéspolitika hatékonyságának kérdései.
Előadás az Európai Népeségtudományi Társaság tudományos konferenciáján. (Bielefeld 1986. március)
Statisztikai Szemle 1986/6.szám.
16. -
Értékek és értékproblémák a szocializmusban (Nézetek, álláspontok).
Társadalomtudományi Közlemények. 1986/2. szám.
17. Hoóz István: A népesedéspolitikai döntéseket alakító tényezők Magyarországon.
KSH NKI Tájékoztató Füzetek 4.sz.
18. Bayer József: Az ideológia funkcióváltozása.
Politika-Tudomány 1987/2.szám.21-40. oldal.
19. Kulcsár Kálmán: Társadalmi megújulás-politika-tudomány.
Politika-Tudomány 1985/1.szám.5-33. oldal.
20. Lick József: Változások az ideológiai folyamatokban.
Politika-Tudomány 1987/3. szám.29-42. oldal.
21. -
Értékek és változások I-II.
Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Műhely 4.
Bp. 1987.(szerk.: Hoppál Mihály és Szecskő Tamás)
22. Cseh-Szomhathy László: Családpolitika - családgondozás.
Szociológia 1986/1-2. szám. 1-20. oldal.
23. Stéfan, Nowak: A lengyel társadalom értékrendje.
Szociológiai Figyelő 1987/3.szám.76-91. oldal.
24. Csepeli György- Somlai Péter: Értékkutatások helyzete eredményei és perspektívái.
A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon. Bulletin XII.
MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1985. május 5-33. oldal.
25. Hankiss Elemér: Bevezető "A mai magyar társadalom értékrendje" című kutatási témához. A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon. Bulletin VIII.
MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1985. május 90-121. oldal.
26. Ferge Zsuzsa: Társadalmi értékek és a szociálpolitika.
Társadalomtudományi Közlemények 1987/2. szám, 179-190. oldal.
27. Kulcsár Kálmán: Társadalomkép és társadalmi folyamatok a nyolcvanas években.
Társadalomtudományi Közlemények 1987/1.szám. 5-19. oldal.

28. Ágh Attila: Politikai reform és civil társadalom.
Magyar Tudomány 1987/10.szám.777-785. oldal.
29. Pataki Judit-S.Molnár Edit: A női egyenjogúság értelmezése a közgondolkodásban
az 1980-as években,
Társadalomkutatás 1987/3.szám.23-39. oldal.

ÖSSZEÁLLÍTÁS

Az MSZMP VII-XIII. kongresszusainak népesedés-népesedéspolitikával foglalkozó

szövegrészeiből

A népesedés és népesedéspolitika az MSZMP kongresszusi
dokumentumaiban 1959-1985

I. VII. kongresszus, 1959.¹

II. VIII. kongresszus, 1962.¹

III. IX. kongresszus, 1966.

1. A Központi Bizottság beszámolója

"Pártunk és kormányzatunk a dolgozó nők, anyák, a gyermekeket nevelő szülők helyzetének könnyítésére eddig is szorgalmazta a családi pótlék rendszerének fejlesztését, és ezt az anyagi fedezet megteremtésétől függően a jövőben is szorgalmazza. Az eddigi intézkedéseken túl további most bevezethető intézkedéseket is javasol a Központi Bizottság.

1. Javasoljuk, tegyük lehetővé, hogy a dolgozó kisgyermekes anya, munkaviszonyából eredő jogait biztosítva gyermeke gondozása céljából a gyermek két és fél éves koráig két éven át otthon maradhasson és havi 600 Ft gyermekgondozási segélyt kapjon.
2. A gyermekgondozási segély rendszerét azokra a termelőszövetkezetben dolgozó nőkre is ki kell terjeszteni, akik eleget tesznek tagsági kötelezettségüknek.
3. Meg kell vizsgálni annak lehetőségét, hogy ne csak az egyedülálló anya, hanem az olyan apa is kapjon családi pótlékot, aki egyetlen kiskorú gyermekét egyedül neveli".

Az MSZMP IX. kongresszusának jegyzőkönyve 52 old. A KB beszámolója
Kossuth Kiadó 1967. Bp.

2. Hazánk lakossága az 1961-1965 években csak 154 000 fővel, mintegy másfél százalékkal nőtt. 1962 óta 1000 lakosra évente 13 élveszületés jut, s ez a szám nemzetközi méretekben is rendkívül alacsony. Ugyanakkor jelentősen kitolódott az életkor felső határa. Öt év alatt a nyugdíjas korúak aránya 17 százalékról 19 százalékra nőtt, a 14 évnél fiatalabbaké pedig 24 százalékról 21 százalékra csökkent. Ha ez az irányzat nem változik, néhány év múlva érezhetően nőni fog az eltartott lakosság száma a munkaképes

¹ E kongresszus dokumentuma nem foglalkozik népesedés és népesedéspolitikával.

dolgozókéhoz viszonyítva. Az egész nép érdeke, nemzeti gondunk, hogy ennek okait sokoldalúan vizsgálva és feltárva megfordítsuk a népességszaporulat jelenlegi irányát.

Pártunk javaslatára az elmúlt években több ízben megemeltük a családi pótlékot, erőnkhez mérten bővítettük az óvodai, bölcsődei férőhelyeket, javítottuk a gyermekek felnevelését elősegítő egészségügyi hálózatot. Eddigi erőfeszítéseink nem tudták megoldani a problémákat; továbbra is nagy a különbség a többgyermekes és a gyermektelen családok életszínvonala között. Indokoltnak tartjuk, hogy a családi pótlék 1966-ban végrehajtott emelését, ahogyan azt anyagi erőnk megengedi, a későbbi években további lépések kövessék. Azt tervezzük, hogy a termelészövetkezeti tagok családi pótléka 1970-ig érje el a bérből és fizetésből élőkének szintjét.

Gondoskodni kell arról, hogy az anyákat és különösen a sokgyermekes családokat, nagyobb társadalmi megbecsülés övezze. A kongresszus javasolja megvizsgálni, hogyan lehetne növelni a gyermekes családok anyagi biztonságát és milyen további könnyítéseket nyújthatna a társadalom a dolgozni és tanulni akaró gyermekes anyáknak. Javasoljuk, hogy 1967-ben gyermekgondozási segélyt vezessenek be. Jóval nagyobb mértékben kell lehetővé tenni a gyermekes anyák számára a napi 4-6 órás munkát és bedolgozást. Következétesen kell érvényesíteni azt az elvet, hogy a lakásépítés állami támogatásánál és a lakások elosztásánál a gyermekes családok előnyben részesüljenek. Indokolt a KISZ lakásépítési akció további kiszélesítése is.

Átgondolt és széles körű gazdasági, szociális, egészségügyi intézkedésekkel egyidejűleg a jövőben nagyobb figyelmet kell szentelni a családvédelem, a gyermeknevelés kérdéseinek, és harcolni kell a társadalmi felelőtlenség jelenségei ellen.

Az MSZMP IX. kongresszusának jegyzőkönyve
460-461. old. A IX. kongresszus határozata
15. pont Kossuth Kiadó 1967. Bp.

IV. X. kongresszus, 1970.

"... A családi jövedelmek közötti különbség csökkentését szolgálják társadalmunk szociálpolitikai intézkedései, melyeknek fő célja továbbra is az, hogy a többgyermekes családok és az egyedülálló anyák fokozottabb támogatásban részesüljenek. Ezek során az alkalmazásban álló anyák gondjainak enyhítésére növelni kell a gyermekintézményi férőhelyeket, megosztva eme intézmények fenntartási költségeit a vállalatok és a tanácsok között. Az állami, szociális juttatások bevezetése azonban elsősorban azt a célt szolgálja, hogy a családi pótlék emelésével növekedjen a többgyermekes családok támo-

gatása és hogy több segítséget kapjanak a munkaképtelen öregek."

MSZMP X. kongresszusa.
Az MSZMP X. kongresszusának határozata
a párt munkájáról és további felada-
taikról. 28 pont 185. old.
Kossuth Kiadó 1970. Bp.

V. XI. kongresszus, 1975.

1. "Az ország népessége 1971. január elseje és 1975. január elseje között 156 000 lakossal (1,5 %) 10 510 000-re növekedett. A népesség fejlődésének üteme azonos volt a természetes szaporodás mértékével. A természetes szaporodás az 1971-1973-as években 95 000 1974-ben pedig, a nagyobb mértékű születésszám eredményeként 61 000. Az ezer lakosra jutó élveszületések száma az 1973. évi 15-ről 1974-ben 17,8-ra emelkedett. A községekből a városokba irányuló vándorlás következtében a lakosság már azonos arányban oszlik meg a városok és községek között. Az utóbbi négy évben a vidéki városok népességnövekedésének mértéke mintegy 3,5-szerese volt a fővárosénak. A megyék több, mint egyharmadában fogyott a népesség."

Az MSZMP XI. kongresszusa. Az MSZMP KB
előzetes jelentése a XI. kongresszus
küldötteinak III. 15. old.
Kossuth Kiadó 1975. Bp.

2. "A párt X. kongresszusa ráirányította a közvélemény figyelmét a népesedési helyzet fontosságára. Azokban az években hazánk a nem kielégítő népszaporulattal az utolsó helyek egyikén állt Európában. Az elmúlt években több körülmény együttes hatására a helyzet lényegesen megjavult. Kormányunk intézkedései - mint például a családi pótlék, az anyasági segély összegének növelése, a gyermekintézményi hálózat bővítése és számos egyéb tényező - hozzájárultak, hogy hazánkban most a születési arányszám 17,8 ezrelék, ami európai viszonylatban magas átlag. A már megtett és tervezett intézkedések egész sora könnyíti a családok helyzetét. Az ötödik ötéves tervidőszakban néhány éven belül minden három- és többgyermekes családot önálló lakáshoz juttatunk. A mostani ötéves tervben az óvodai férőhelyek száma jelentősen, 60 000-rel gyarapszik. A hetvenes évek második felében Budapesten, az öt nagyvárosban és az ipari központokban megközelítően kielégítjük az óvodai igényeket. Növeljük a családi pótlékot, a gyermekgondozási segélyt. Ez hozzájárul a családi jövedelmek közötti különbségek csökkentéséhez. A következő 15-20 évben fokozatosan megteremtjük ennek feltételeit, hogy minden család és minden családot alapító ifjú pár önálló lakáshoz jusson. A gyermekekről való társadalmi gondoskodást a jelenleginél nagyobb színvonalra emeljük. Oly módon fejlesztjük a gyermekintézmények hálózatát, hogy minden család, amely igényli elhelyezhesse gyermekét bölcsődében, óvodá-

ban vagy napközi otthonban."

Az MSZMP XI. kongresszusa. Az MSZMP KB beszámolója III. 94-95. old.
Kossuth Kiadó 1975. Bp.

3. "6. A párt nagyfontosságú nemzeti és társadalmi ügynek tekinti hazánk népesedési helyzetének alakulásait. A család a szocialista társadalomban az emberi együttélés alapvető közössége. Társadalmunk gazdasági, politikai viszonyaink változásai hatnak a családra is. A társadalmi és állami szerveknek legyen rá gondjuk, hogy a családi együttélés mindinkább a szocialista életmódnak megfelelő tartalommal telítődjék. Fokozzuk a társadalom gondoskodását a családalapítás nehézségeinek csökkentésére. Segíteni kell a fiatalok felkészítését a családi életre.

Az ország, a társadalom jövőjéért érzett felelősség is megkívánja, hogy növekedjen a többgyermekes családok száma, s e családok élvezzenek megkülönböztetett támogatást, övezze őket közmegebecsülés. Társadalmunk előnye, hogy a szülők felelősséggel és szocialista erkölcsi normáink szerint neveljék gyermekeiket.

A népesedési és nevelési céloknak megfelelően, valamint a nők munkavállalásának megkönnyítése érdekében, a növekvő igények kielégítésére folyamatosan bővíteni kell a bölcsődei, az óvodai és az iskolai napköziotthoni hálózatot. Növelni kell a pénzbeli juttatásokat, a családi pótlékot, a gyermekgondozási segínyt, ki kell terjeszteni a gyermekélelmezést. Budapesten, az öt nagyvárosban és az ipari központokban az ötödik öt éves terv időszakában megközelítően ki kell elégíteni az óvodai igényeket.

Népesedési helyzetünk javítását a központi támogatáson kívül helyi gazdasági és szociális intézkedések is szolgálják. A párt- és társadalmi szervek lépjenek fel mindenhol az anyák megebecsüléséért, a család intézményének védelméért és erősítéséért."

MSZMP XI. kongresszus. Az MSZMP XI. kongresszusának feladatai a párt munkájáról és a további feladatokról.
III./6 pont 174-175. old.
Kossuth Kiadó 1975. Bp.

4. "d) A család szocialista társadalmunkban az emberi együttélés alapvető közössége. Mindennapi tevékenységeivel olyan feladatokat lát el, amelyek nem csupán az egyén, hanem az egész társadalom számára rendkívül fontosak. Társadalmi eszközökkel segíteni kell, hogy a családi kapcsolatok új, szocialista elemei erősödjenek. Ehhez részben szemléletváltozásra, részben a szolgáltatások és gyermekintézmények fokozott fejlesztésére van szükség.

A szocialista társadalom harmonikus fejlődésének, nemzetünk jövőjének fontos feltétele a születések számának megfelelő alakulása. Össztársadalmi érdek anyavédelmi-rendszerünk továbbfejlesztése és a gyermeknevelés fokozott támogatása. Társadalmunk megbecsülésben részesíti a gyermeket nevelő szülőket, és elvárja, hogy a szülők is felelősséggel, a szocialista erkölcsi normák szerint neveljék gyermekeiket."

Az MSZMP XI. kongresszusa. Az MSZMP Programnyilatkozata III/4/d pont 204. old.
Kossuth Kiadó 1975. Bp.

VI. XII. kongresszus, 1980.

1. "Az ország népessége 1975 és 1980 eleje között 201 000 fővel gyarapodott, 10 710 000-re nőtt.

A községekből a városokba irányuló áramlás folytatódott. Ennek és 13 nagyközség várossá nyilvánításának következtében 1980 elején a lakosság több mint 53 százaléka városokban (96 városban) élt. Az utóbbi öt év alatt Budapest népessége alig nőtt.

Az MSZMP XII. kongresszusa. III. A társadalmi fejlődés főbb adatai. 21. old.
Kossuth Kiadó 1980. Bp.

2. "... Hazánk népesedési helyzetének alakulása nagy fontosságú nemzeti és társadalmi ügy, ezért állandó figyelmet igényel. Most ismét olyan szakaszba érkezünk, amikor - jórészt a hatvanas évek első felére jellemző alacsony népszaporulat következményeként - a születések száma csökken. Mindent meg kell tennünk, hogy e kedvezőtlen tendencia megváltozzék, és hazánk népessége egyenletesen gyarapodjék, különösen a háromgyermekes családok száma növekedjék. A jövőben is sokoldalúan kell gondoskodni a gyermekes családokról, emelni kell a családi pótlékot - elsősorban a három- és több gyermekes családokét -, és mérsékelni a fiatalok családalapításának anyagi terheit.

A következő években gyorsabb ütemben kell javítani az egészségügyi ellátást, különös tekintettel az alapellátásra, a betegségek megelőzésére, a rehabilitációra, a lakosság egészségügyi kultúrájának emelésére.

Társadalmunk nagy erőfeszítéseket tesz, hogy megfelelően gondoskodjék azokról az idős emberekről, akik az elmúlt évtizedekben becsületos munkájukkal hozzájárultak a szocializmus építéséhez. Nyugdíjrendszerünk, az egészségügyi és a szociális ellátás megadja nekik az alapvető létbiztonságot, de nem pótolja, nem pótolhatja családjuk, gyermekeik figyelmét és segítségét. Az idősekről társadalmunknak és a

családoknak együttesen kell gondoskodniuk. A hatodik öt éves terv időszakában fel kell emelni az alacsony nyugdíjakat. Fejleszteni kell az idős emberek életét könnyítő szociális intézményeket."

Az MSZMP XII. kongresszusa. IV. Az élet-színvonal alakulása 105-106. old.
Kossuth Kiadó 1980. Bp.

3. "...Társadalmunk legkisebb, de a jelen és a jövő szempontjából döntő jelentőségű közössége a család. Nagy a szerepe a szocialista életmód formálásában, a fiataloknak az életre való felkészítésében, a különböző nemzedékek összetartásában, a közösségi együttélés normáinak erősítésében. Stabilitása különösen fontos a gyermeknevelés szempontjából. Pártunk és államunk támogatja s védi a család intézményét.

Az új nemzedékről való gondoskodás, az ifjúság nevelése az egész társadalom ügye, melyben fontos szerepe van az iskolának és a munkahelynek, a fő felelősség azonban a családé."

Az MSZMP XII. kongresszusa. Az MSZMP kongresszusának határozata a párt munkájáról és a további feladatokról.
II. Társadalmi és politikai viszonyaink
163. old.
Kossuth Kiadó 1980. Bp.

4. "A népesedés fontos társadalmi és nemzeti ügy, amelyre továbbra is nagy figyelmet kell fordítani. A népesség egyenletesebb gyarapodása érdekében javítani kell a gyermeknevelés feltételeit, fokozni kell a többgyermekes családok támogatását. Emelni kell a családi pótlékot - elsősorban a három- és több gyermekes családokét, s bővíteni a bölcsődei helyek számát. Az óvodai hálózat fejlesztésével a hatodik öt éves tervidőszak végére közel kerülünk az igények kielégítéséhez. Gyors ütemben folytatódik az általános iskolai tantermek építése, a népközi otthonok, a gyermekétkeztetés bővítése.

A párt változatlanul fontos feladatnak tekinti a nyugdíjasok s általában az idősek helyzetének javítását. Államunk, társadalmunk sokoldalúan gondoskodik róluk. A velük való törődésben növekedjék a családok szerepe és felelőssége. Volt munkahelyük társadalmi szervei is tartsanak velük rendszeres kapcsolatot. Arra törekszünk - elsősorban az alacsony nyugdíjak emelésével -, hogy az idős emberek anyagi biztonságban éljenek. Támogatjuk a nyugdíjasok aktívabb részvételét a termelésben és a közéletben. Tapasztalataik hasznosítása szocialista fejlődésünk egyik fontos

erőforrása az élet minden területén."

Az MSZMP XII. kongresszusa. Az MSZMP XII. kongresszusának határozata a párt munkájáról és további feladatokról. IV. Életszínter, életkörülmények, szociális ellátás 178. old.
Kossuth Kiadó 1980. Bp.

VII. XIII. kongresszus, 1985.

1. "III.A társadalmi fejlődés

1. Népeség, a társadalom osztály és rétegszerkezete

Az ország népessége az 1980. évi 10 millió 710 ezer főről 1985. január 1-ig 10 millió 658 ezer főre csökkent, a születések számának visszaesése és a halálozási arány növekedése miatt. (1980 és 1984 között az élveszületések száma évi 149 ezer-ről 125 ezerre csökkent, a halálozásoké viszont évi 145 ezerről 146 ezerre nőtt.)

A termékenység tartósan alacsony szintje már hosszabb ideje nem biztosítja a népesség egyszerű újratermelését, az össznépesség számának csökkenése is megkezdődött.

Számos tényező, körülmény mérséklőleg hatott a gyermekvállalási szándék alakulására. A megszűnt házasságok száma évente már 18-24 ezerrel meghaladta a házasságkötéseket. (Válás következtében 27-29 ezer, elhalálozás miatt mintegy 70 ezer házasság szűnik meg évente.) Kevesebb az újraházasodás. A gazdasági aktivitás növekedése, a magasabb iskolai végzettség megváltoztatta a fiatal nőknek az életmóddal, életvitellel kapcsolatos igényeit. A tényleges termékenységi szakasz lerövidült, jelenleg a nők többsége 20-30 éves kora között szül. A családoknak az életszínter megőrzésére, fogyasztásuk bővítésére irányuló törekvései, a gyermekneveléssel kapcsolatos támogatások reálértékének átmeneti csökkenése és a lakásgondok is korlátozzák a gyermekvállalási szándékot.

Ugyanakkor javultak a gyermekvállalás egészségügyi feltételei, emelkedett a szülészeti ellátás színvonala, általában csökkent a művi vetélések száma és a csecsemőhalandóság. Az össznépesség halandósága viszont tartósan kedvezőtlenül alakult. A halálozások számának növekedése különösen az 50-60 éves férfiak körében szembe-tűnő. Ebben - többek között - szerepe van a lakosság nem kielégítő egészségi kultúrájának, az egészségkárosító szokások (alkoholfogyasztás, dohányzás, egészségtelen táplálkozás, mozgásszegény életmód) elterjedtségének és a halált okozó leggyakoribb - keringési, daganatos - betegségeket feltáró, gyógyító tevékenység hiányosságainak.

A községekből a városokba, főleg a fővárosba irányuló áramlás - a korábbinál mérsékeltebb ütemben - folytatódott. A városokban élők száma egyes nagyközségek várossá nyilvánítása következtében is növekedett. 1980 elején a lakosság 53 %-a, 1985 elején pedig 56 %-a élt városokban. Budapest népessége mindössze 13 ezer fővel nőtt."

MSZMP XIII. kongresszusa. A KB előzetes jelentése a XIII. kongresszus küldötteinak. III. 21-22. old. Kossuth Kiadó 1985. Bp.

2. "... A társadalom életének és fejlődésének fontos tényezője a család. Szerepe meghatározó a gyermekekről való gondoskodásban, a fiatalok nevelésében, a közösségi magatartás formálásában, a különböző nemzedékek összetartásában. A szülők felelősek azért, hogy gyermekeik jó családi légkörben nevelkedjenek, elfogadják azokat az értékeket és normákat, amelyek a társadalmi beilleszkedéshez, a kiegyensúlyozott, tartalmas élethez szükségesek. Alapvetően fontos a szerepük abban is, hogy a gyermekek és a fiatalok megtanuljanak szocialista módon élni, dolgozni és gondolkodni.

Államunk és társadalmunk jobban segítse, védje a család intézményét, annál is inkább, mert az utóbbi időben növekedett a felboruló családok és a veszélyeztetett gyermekek száma.

A népesedés alakulása nagy fontosságú társadalmi ügy. A kedvezőtlen születési és halálozási arányok miatt 1980 óta 51 ezerrel csökkent az ország lélekszáma. A kormány hosszú távra szóló népesedéspolitikai programot dolgozott ki, melynek célja, hogy a lakosság egészségi állapota javuljon, a népesség csökkenése megálljon, majd a lélekszám növekedjen. Népesedéspolitikánk továbbra is az egyének, a családok elhatározására épít, és a demográfiai folyamatok feltételeinek javítására törekszik.

A XII. kongresszus óta eltelt időszakban javult a nők társadalmi, gazdasági és szociális helyzete, kedvező irányban változtak élet- és munkakörülményeik. A munkavállalási korban levő nőknek több mint 80 %-a munkaviszonyban áll. Az érettségizetteknek több mint a fele, a diplomásoknak mintegy 40 %-a nő. Az utóbbi időben fontos döntéseket hoztak a nők, az anyák helyzetének javítására. Arra törekszünk, hogy társadalmi és gazdasági eszközökkel egyaránt segítsük a gyermeknevelés, a munkahelyi feladatok és a közéletiség együttes vállalását.

Egész társadalmunk érdeke, hogy hasznosítsuk az idősebb - már nyugdíjban levő - nemzedékek tapasztalatait. Korábban a szocializmus kivívásának és építésének részesei voltak, egy részük ma is aktívan tevékenykedik. Munkájuk, áldozatvállalásuk testet ölt szocialista fejlődésünk eredményeiben. Kötelességünk, hogy se-

gítsük részvételüket a közéletben, figyelemmel kísérjük helyzetüket, s könnyítsünk az idős korral járó terheken."

Az MSZMP XIII. kongresszusa. Az MSZMP KB beszámolója a XII. kongresszus határozatainak végrehajtásáról, a párt feladatairól. 100-101. old.
Kossuth Kiadó 1985. Bp.

3. "... Jelentős eredmény a népbetegségek, gyermekbetegségek visszaszorítása, a csemőhalandóság fokozatos csökkenése.

Az egészségügyi ellátás folyamatos fejlesztése ellenére a lakosság egészségi állapota nem kielégítő. Az utóbbi években nőtt a halálozási arány. Megoldatlan az arra rászoruló idősök intézményi ellátása. Fokozódnak a gondok a régebbi kórházak műszaki állapota, alacsony technikai felszereltsége miatt.

A lakosság egészségi állapotában az utóbbi években felerősödő negatív tendenciák megállítása, illetve megfordítása fontos társadalmi ügy."

Az MSZMP XIII. kongresszusa. Az MSZMP KB beszámolója a XII. kongresszus határozatainak végrehajtásáról, a párt feladatairól. 116. old.
Kossuth Kiadó 1985. Bp.

4. "... Társadalmunk harmonikus fejlődése szükségessé teszi, hogy államunk és társadalmunk jobban támogassa és védje a család intézményét. A család szerepe meghatározó a gyermekekről való gondoskodásban, a fiatalok nevelésében, a nemzedékek összetartásában, s közösségi magatartás formálásában. A szülők felelősek, hogy gyermekeik jó családi légkörben nevelkedjenek, megszerezzék azokat az ismereteket, elfogadják azokat az erkölcsi értékeket és normákat, amelyek szükségesek a társadalmi beilleszkedéshez, a kiegyensúlyozott élethez.

A népesedés hazai alakulása nagy fontosságú társadalmi ügy. Összehangolt állami és társadalmi erőfeszítésekkel el kell érni, hogy a népesség csökkenése megálljon, hosszabb távon a lakosság száma növekedjen."

Az MSZMP XIII. kongresszusa. Az MSZMP XIII. kongresszusának határozata a párt munkájáról és a további feladatokról. 191. old.
Kossuth Kiadó 1985. Bp.

5. "... A gyermeknevelés költségeihez való állami hozzájárulás arányát fokozatosan növelni kell. A gyermeknevelést megkönnyítő intézményrendszer és a szolgáltatások fejlesztésével, a rugalmas munkaidő kiterjesztésével, az otthoni munkavégzés széles körű lehetővé tételével elő kell mozdítani a gyermekgondozás és -nevelés feltételeinek javítását. Meg kell könnyíteni a családalapító fiatalok lakáshoz jutását. Mérsékelni kell a családok szociális és anyagi helyzetéből adódó esélykülönbségeket, és javítani az önálló életkezdés alapfeltételeit."

Az MSZMP XIII. kongresszusa. Az MSZMP XIII. kongresszusának határozata a párt munkájáról és a további feladatokról. 200. old. Kossuth Kiadó 1985. Bp.